

A TÖRTÉNETÍRÁS URALKODÓ ESZMÉI

GÁNGÓ GÁBOR: EÖTVÖS JÓZSEF URALKODÓ ESZMÉI: KONTEXTUS ÉS KRITIKA. BUDAPEST, ARGUMENTUM – BIBÓ ISTVÁN SZELLEMI MŰHELY, 2006.

Szűcs Zoltán Gábor

politológus, PhD hallgató, ELTE ÁJK, Politikatudományi Intézet

A címbeli szójáték szándéka szerint arra utal, hogy Gángó Gábor monográfiája Eötvös *Uralkodó eszméiről* egyszerre lehet kiváló példája annak, hogy mit jelent és milyen tanulságokkal szolgálhat egy politikatudományi, filozófiai klasszikus történettudományos, *eszmétörténeti* jellegű *olvasata*, s egyúttal, hogy milyen állapotban van és mik a fő tájékozódási pontjai egy diszciplína, a *politikai eszmétörténetírás hazai diskurzusának*. Éppen e kettős érdeklődés miatt az alábbiakban előbb a könyv téziseinek elsősorban politológiai szempontokra tekintettel lévő rekonstrukciója lesz olvasható, majd következik egy kis kitérítés Gángó könyvének kontextusára (avagy kontextusaira).

TEXTUS

Gángó Gábor könyve* tulajdonképpen nem is egy, hanem három különálló munka. Mindhárom azonban ugyanarra tesz kísérletet: arra, hogy Eötvös művéről átfogó és kimerítő leírást adjon, csak amíg az egyik („Nisi in regeneratione scientiarum” címen) Eötvös „tudományos tervéről” (43–95.), a másik (Állam és egyén címen) a „politikai filozófiai tervről” (96–218.), a harmadik (Hánykodik, de nem sülyed el? címen) pedig a „politikai tervről” (219–250) ad számot. Olyan témák kerülnek elő, mint a népszuverenitás-elv kritikája, a demokráciához való viszony, Eötvös liberális katolicizmusa és szabadságfelfogása, az egyén, állam és társadalom viszonya, a szerződéselméletek kritikája, a középkor mint modell, a szociális egyenlőség forradalma, az alkotmányosság, a nemzetiségi kérdés, és így tovább.

S míg sorra veszi Eötvös főbb témáit, Gángó könyve egyszerre adja az *Uralkodó eszmék textuális*, a gondolatmenet, az érvrendszer és nyelvhasználat (például a metaforizáció) szempontjaira egyaránt tekintettel lévő értelmezését, sokszor kritizálva a szerző állításait, továbbá feltárja azokat a (francia, német és osztrák) *kontextusokat*, amelyekbe Eötvös a munka írása közbe belehelyezte téziseit, mondván, hogy nélkülük egyszerűen megérthetetlen Eötvös gondolatmenete.

* A recenziót tárgyát képező könyvre az egyszerűség kedvéért kizárólag az oldalszámok alapján hivatkoztam.

S közben jelzi e kontextusok feszültségeit is, mert szerinte ezek magyarázhatják meg az *Uralkodó eszmék* belső ellentmondásait és a recepció történéseit.

S végül, képet ad a könyv a kortárs és a későbbi értelmezéstörténetről (251–298.) is, megmutatva az egykorú befogadás és az utókor szempontjai, azaz egyfelől a jóindulatú, bár kritikus tudomásulvétel és másfelől a politikai tekintélyt valamint nemzeti filozófiatörténeti elődöket kereső kultusz közötti áthidalhatatlan távolságot.

Túlságosan bátor vállalkozásnak is tűnhetne ez a kísérlet (s mi tagadás, alaposan megnehezíti az olvasó dolgát, feszült figyelmet követelve tőle), ha pusztán arról lenne szó, hogy Gángó mindent el akart mondani elemzése tárgyáról. Más indokolja azonban a választott módszert, s ez nem más, mint az a szándék, hogy utánajárjon egy régi kérdésnek: vajon mekkora lehetett Eötvös könyvének elismertsége, nemzetközi tudományos presztízse a maga idejében? Hogy vajon igaza volt-e a nagy Concha Győzőnek, aki az *Uralkodó eszmékben* egy Magyarországon méltatlanul alábecsült, de bezzeg idegenben ünnepelt klasszikust látott?

Gángó bevallottan abból a tapasztalatból indult ki, hogy ennek az állítólagos egykorú sikernek nincs nyoma. Bár – Deák Ágnes kutatásaiból tudhatóan – szép számmal találni recenziókat, vagy legalább utalásokat Eötvös könyvére a korban, annak ellenére sem beszélhetünk számottevő külföldi hatásról, hogy Eötvös maga láthatóan mindent elkövetett, hogy művét a világban népszerűsítse. Ez a tapasztalat persze rögtön átformálja a kiinduló kérdést: többé már nem arra kell választ találni, volt-e sikere Eötvös könyvének, hanem, hogy miért nem? Megmagyarázható-e vajon magából a könyvből, s a korabeli tudományos, politikai kontextushoz való viszonyából a kiváltott hatás, teszi fel a kérdést Gángó Gábor, s hogy válaszolni tudjon rá, egyszerre igyekszik magát a művet olvasni és az azt körülvevő kontextusokat.

Igen ám, de van itt még egy probléma – amit ugyan Gángó nem egészen ebben a formában fogalmaz meg, de újra és újra visszatér hozzá –, hogy ugyanis a magyar Eötvös-értelmezések, amelyekben tehát a nemzetközi hatás központi szerepet játszik, erősen magyar szempontok szerint olvasták a művet. Például alig vettek tudomást annak tudományelméleti ambícióiról, s így azzal sem szembe-sülhettek, hogy az Eötvös által a baconi indukcionizmusra alapozott politikatudományos projektum egyfelől milyen mértékben következetlen, s hogy másfelől milyen mértékben vált áldozatává egy az értelmezésben bekövetkező, Eötvös szempontjából kontingensnek tekinthető eseménynek, a Bacon-recepció negatív fordulatának éppen az 1850-es évek elején (50–51.). De nem látták be a német szövegváltozat elsőbbségét sem, holott annak Gángó szerint kulcsfontossága van mind a textuális, mind a kontextuális olvasat szempontjából, mivel csak a német szövegnek van a korabeli tudományosságban értelmezhető fogalomhasználata (16.). Továbbá, alig-alig foglalkoztak a második kötetrel (10.), a szerzői szándék rekonstrukciójakor pedig túlságosan is a magyar történelem narratív sémáira

hagyatkoztak, azaz a Világos utáni kiábrándulás toposzát választották az értelmezés vezérfonalául (20; 26–29), s nem vették tekintetbe Eötvös német, francia, osztrák kötődéseit, s így figyelmen kívül hagyták azt a lehetőséget, hogy Eötvös helyzetértékelésének kiindulópontja – legalábbis ami az első kötet megírásának idejét illeti – a még fennálló európai alkotmányos rendszerek jövője iránti aggodalom és nem a szabadságharc bukása utáni dezillúzió (29–37).

Gángó tehát igyekszik komolyan venni kiinduló kérdését, s ha már a tét a nemzetközi hatás, figyelembe venni azt az Eötvöst eredetileg is mozgató szándékot, hogy a művet – sikerületlen – párbeszédkíséretnek tekintse a már sokszor emlegetett francia, német és osztrák kontextusokkal. De honnan a sikertelenség? Miért nem volt képes Eötvös érdemben hozzászólni kora politikatudományi vitáihoz? – kérdezi Gángó újra és újra, s könyve alapján úgy tűnik, erre alapvetően kétféle választ talál.

Egyfelől Eötvös egészen egyszerűen rossz könyvet írt: fogalomhasználata zavaros, érvei sokszor légbőlkapottak, ellentmondásosak, igénybejelentései naivan nagyok, az elért eredményei sokkal visszafogottabbak, a könyv szerkesztése hevenyészett. A Gángó-könyvnek majdnem minden oldalára jut egy szigorú megjegyzés Eötvös gyengeségeiről, s az összkép, amit az *Uralkodó eszmékről* ad, talán még annál is szigorúbb, mint amit a szerző maga szánt neki.¹ A textuális elemzés ugyanis valósággal felboncolja a szöveget, a keletkezés körülményeit firtató filológiai megjegyzések pedig az egyes, egymás mellett lévő elemekhez sokszor a lehető legtávolabbi, legeltérőbb szándékokat rendelik hozzá. Egy ilyen analízis nyomán aligha maradhatna egyetlen szöveg kapcsán is az az illúziónk, hogy egységes műről van szó, de mivel Eötvös esetében ehhez a történeti elemzéshez mindig egy értékszempont, az *Uralkodó eszmék* hibáinak keresése járul, az összbenyomás sokszor egyenesen lesújtó, s ez olyasmi, ami aligha állhatott Gángó Gábor szándékában. Egy ilyen vizsgán egy Tocqueville, egy Mill, egy Guizot pontosan ugyanígy (azaz legalábbis: ha nem is ugyanígy, de pontosan ugyanekkor a biztonsággal) megbukna, hiszen a szövegalkotás mechanizmussai mindig komplexek, egyetlen textushoz sem rendelhető kizárólag egyetlen jelentés, és akkor még nem beszéltünk az értékszempontról: mert valójában egyetlen hosszabb gondolatmenet sem mentes a gyengeségektől.

Másfelől, Eötvös műve – a számára reflektálatlan maradt – hegelianus „konkrétizmus”(10.) folytán a lehető legszorosabban kötődött az aktuális politikai problémákhoz, és az egyszerre szem előtt tartott francia, német és osztrák kontextusok egészen egyszerűen más és más problémákat vetettek fel (szociális forradalom, alkotmányosság és nemzetiség). Ráadásul a jelenségek értelmezéséhez rendelkezésre álló fogalmak között is jelentős eltérések voltak a különféle kontextusokban, s ez – immáron nem is annyira a szöveg megalkotásának, mint inkább a befogadónak a szempontjából – a használt fogalmak jelentéseinek állandó „csúszkálását”, a szerzői gondolatmenet sajátos lefordíthatatlanságát eredményezhette. Egy francia jelentésben használt német fogalom, nos, ez

olyasmi, amit sem egy francia, sem egy német olvasó nem találhatott igazán kielégítőnek (lásd pl. 89.). Igaz, ez ismét olyan érvelésmód Gángó könyvében, ahol nagyon oda kell figyelni az arányokra, hiszen a történeti kontextusok rekonstrukciója és az értékelés egybecsúszása félreviheti az értelmezőt, aki már előfeltételezte Eötvös művének tudományos kudarcát. Hiszen, hasonló vádakkal a könyvben is sokat emlegetett Montesquieu Anglia-elemzését is lehetne illetni; Montesquieu ugyanis a maga, csupán a francia kontextusban értelmes *thèse nobilaire*-en alapuló szempontjai nyomán tendenciózusan félreolvasta az angol parlamenáris rendszer főbb vonásait, mégis, ebből a tényből nehéz volna levezetni Montesquieu – Eötvösétől gyökeresen különböző – hatástörténetét. Szerencsére Gángó könyvében az arányok nem borulnak fel, az értékelés csupán szempontokat ad az értelmezésnek, de nem torzítja el azt.

Így áll eléink Gángó Eötvös-képe, amelynek legrokonszenvesebb vonása, hogy leküzdve a manapság sokat emlegetett „metodológiai nacionalizmus” szűk korlátait, úgy képes Eötvöst európai látókörrű, a korabeli tudományos, elméleti kérdések iránt érzékeny gondolkodóként bemutatni, hogy közben nem kényszerül ennek érdekében túlértékelni gondolkodói teljesítményét.

KONTEXTUS

A 90-es évek óta a magyarországi politikai eszmetörténet igazi virágkorát éli, s úgy tűnik, egyre inkább.² Gángó Gábor monográfiájának, úgy tűnik, talán legfontosabb kontextusa ez a nagy konjunktúra, amelynek meghatározó alakjai és intézményei közül számosan megjelennek a könyv *Előszavában*, mint Ludassy Mária, Kelemen János, Bence György, Nyíri Kristóf, az az ELTE BTK, az MTA Filozófiai Kutatóintézete, vagy Dénes Iván Zoltán és a Bibó István Szellemi Műhely.

Beszélhetünk egyfajta „új eszmetörténetről” is (már ha feltesszük, hogy e kifejezésnek több létjogosultsága van, mint ha a 80-as évektől megjelenő „új közgazdaságtant”, „új politológiát” mondanánk és így tovább), legalábbis abban az értelemben, hogy a filozófiatörténeti, a történettudományos és az irodalomtörténeti diskurzusok találkozásának eredményeként meglepő egyöntetűség fedezhető fel már egy ideje az újabb és újabb eszmetörténeti publikációk problémafelvetéseiben, megközelítésmódjában, nyelvezetében.³ S ennek az egyöntetűségnek jó indikátora az angol nyelvű szakirodalom, különösen az úgynevezett cambridge-i eszmetörténet tartós népszerűsége (messze túl az itt tárgyalt szerzők körén), ami aligha választható el teljesen ennek az „új eszmetörténetnek” a színrelépéséről, egy másik pedig a nacionalizmuskutatás tárgyának és tétjeinek radikális újrafogalmazása.⁴ De a legfőbb jel a műhelyek létezése, s a publikációk számának töretlen emelkedése.

Jelentős különbségek adódhatnak persze az egyes szerzők között, a Szekfű-,

Bibó-, és konzervativizmusmonográfiát is író Dénes Iván Zoltán szívesebben nevezi meg intellektuális viszonyítási pontjaiként *Hannah Arendtet*, *Bibó Istvánt* és *Isaiah Berlint*, a kora újkori nyilvánosságfogalomról író irodalomtörténész Bene Sándor erősebben támaszkodik témájának *olasz* szakirodalmára, a filozófus Bence György programadó tanulmánya inkább hivatkozott a német *Begriffsgeschichte* hagyományára, és így tovább.⁵ Az sem mindegy, hogy valaki egy irodalom- vagy éppen egy filozófiatörténeti diskurzusba helyezkedik bele, hogy van-e esetleg olyan hagyomány, amelyre építhet, hogy milyen hazai elméleti vagy problémahagyománnyal kell megküzdenie, vagy hogy mennyire kritikai jellegű a megközelítésmódja. S ezekből adódhatnak eltérések a kérdések tárgyalásának hangsúlyaiban, de mégis, annyi közös mindegyik szerzőben, hogy a politikai valóságot mint nyelvi kifejezett gondolati konstrukciót értelmezik, amelynek vizsgálatában óriási, bár nem kizárólagos szerepet kell juttatni a *nyelvi dimenzió*nak.

Nagyon jó példa erre a már említett Bene Sándor *Theatrum politicum* című könyve,⁶ amely azzal foglalkozott, hogy a kialakulóban lévő kora-újkori magyar politikai nyilvánosság milyen toposzok (s a velük járó elméleti és gyakorlati feltevések) felhasználásával, milyen hagyományokba behelyezkedve konstruálódott meg. Vagy Kontler László a brit konzervativizmus történetét tárgyaló munkája, *Az állam rejtelvei*.⁷ Az újabbak közül pedig Tóth-Matolcsi László monográfiája, após és vő, *Ravasz László és Bibó István* intellektuális portréja, amely (református) teológia, történetfilozófia és politikai gondolkodás kontextusaiban vizsgálja kettejük gondolkodását.⁸ De említhetnénk Trencsényi Balázs kutatásait a kora újkori magyar politikai eszmetörténetben, amelyben a nemzet fogalmának három különféle tradícióját, az *államrezn*, a *republikanizmus* és a *választott nép* (Elect Nation, angol terminológiával) politikai nyelveit és ezeknek a különféle tradícióknak a politikai gondolkodásra gyakorolt hatását vizsgálja.⁹ Emellett mindenképpen figyelmet érdemel a 20. század első felében népszerű nemzetkarakterológiai gondolkodás szisztematikus elemzése, a Bibó István Szellemi Műhely szerzői által.¹⁰

Gángó könyve világosan beilleszthető ebbe a kontextusba; a nemrég elhunyt Bence György egykori tanítványa Eötvös-monográfiájában éppen azokkal az elméleti és történeti problémákkal foglalkozik, amelyekről itt szó van. Kísérlete, hogy Eötvöst ne a nemzeti történetírás nézőpontjából, annak korlátai között, hanem európai kontextusokban értelmezze, egyszerre igyekszik megoldani Eötvös esetében a politikai gondolkodás megértéséhez szükséges szövegkörnyezet és a nemzeti perspektíva problémáját, mégpedig – láthattuk – erősen kritikusan, a metodológiai nacionalizmusra épített Eötvös-kép szisztematikus lebontásán keresztül. Emellett, különösen a könyv elején, nagy figyelmet fordít Eötvös nyelvének, metaforahasználatának áttekintésére is, ami azt mutatja, hogy Gángó szerint a gondolkodási folyamatban a nyelvi megformálás kérdésétől, a retorikai dimenziótól egyszerűen nem lehet eltekinteni.

De, ahogy azt az *Előszó*ban felsorolt nevekből már láthattuk, Gángó nem csupán hasonlóan gondolkodik, mint az „új eszmetörténet” többi képviselői, hanem aktív részese is ennek a diskurzusnak, aki nem csak tanulmányt írt az eszmetörténet helyzetéről,¹¹ de jelentetett meg írást a liberalizmus fogalomtörténetének tárgyában is.¹² És ezek alapján az is látszik, hogy Gángó szerteágazó érdeklődése és az elkerülhetetlen eklekticizmus ellenére megőrzött valamit mestere, Bence György érdeklődéséből a fogalomtörténet vagy történeti szemantika német irányzatai iránt.

Az eddigiekben röviden áttekintett „új eszmetörténet” mellett egy további kontextus lehetne Gángó könyvének értelmezéséhez a tudományfilozófiai diskurzus. Ahogy arról volt már szó, Gángó Gábor különös figyelmet szentel monográfiájában annak az eddigi szakirodalomban többnyire alulreprezentálódott ténynek, hogy Eötvös József a saját munkáját a politikatudomány új alapokra helyezésének szánta, amelynek elméleti fundamentumául a baconi indukcionizmust szánta, s hogy ugyanakkor a könyv fokról fokra eltér ettől a tudományos tervtől és természettudományos szigorúságú előrejelzés lehetőségéről lemondva csupán egy lazább kritériumot, a – modern kifejezéssel élve – „cover law” modellt alkalmazza. Ezt úgy is felfoghatjuk, Gángó itt is, amikor időről időre Lakatos Imre, Karl Popper és mások állításaira hivatkozik, Bence György hű tanítványának bizonyul, hiszen Bence tudományfilozófusként írta kandidátusi értekezését.¹³

Hogy ez a tudományfilozófiai tárgyalásmód árt-e avagy használ az Eötvös-monográfiának, viszont már egy másik kérdés, amire itt legfeljebb azért érdemes kitérni, mert már eddigiekben is volt szó róla, hogy Gángó a hagyományos Eötvös-kép lebontásakor sokszor a gondolkodó Eötvös szigorú kritikusanak tűnik, s a tudományfilozófiai szempont bevonása – amellet, hogy mint témafelvetés jól illeszkedik a kontextualista tárgyalásmódba – sajátos érvelésmódjánál fogva csak erősíti ezt a benyomást olvasójában.

Van azonban még egy kontextus, s ez a recenzió politikatudományi preferenciái folytán fontosabbnak is tűnik, mint a tudományfilozófiai: a hazai politikatudomány viszonya a kontextualista történetíráshoz. Mennyire lehet párbeszédképes egy kontextualista történeti elemzés az *Uralkodó eszmékről* a hazai politikatudomány diskurzusával?

Ha a válaszhoz *először* is egy pillantást vetünk a politológiaoktatás standard egyetemes eszmetörténeti tankönyveire (elsősorban Bayer József vagy Paczolay Péter és Szabó Máté kiváló könyveire gondolhatunk), általában azt tapasztalhatjuk, hogy a kontextualizmus nem tekinthető a politológia uralkodó eszméjének, az adott kor szövegösszefüggései, a konkrét szövegnek és a problémahagyományoknak a párbeszéde inkább csak részei a tárgyalt problémáknak, s nem jelentik az érdeklődés fókuszpontját.

Hasonló tapasztalatot adhat, ha *ezután* a magyar politikai gondolkodás történetének nagyszabású, bár egyelőre még befejezetlen, összefoglalását, Schlett

István monográfiáját vesszük a kezünkbe: a „politikai gondolkodástörténet” számára a nyelvi dimenzió, a „szavak zsarnoksága” csupán egyik alárendelt probléma a politikai cselekvés szerkezeti elemeként felfogott politikai gondolkodás vizsgálatában. Mi több, ahogy arról G. Fodor Gábor könyvében olvashatunk, az eszmetörténet és a gondolkodástörténet egymással szembeállítható megközelítésmódok.¹⁴

Végül, ha a diszkurzív politikatudomány, a politika nyelvi, diszkurzív, retorikai, szemantikai stb. összetevői iránt per definitionem leginkább fogékony aldiszciplína szövegei között keresgélünk, ráakadhatunk Koselleck és a cambridge-i eszmetörténet recepciójára is,¹⁵ amelyben elfogadás és elhatárolás mozzanatai egyaránt megtalálhatóak, Szabó Márton egy helyen például kifejezetten kritizálja a komparatív fogalomtörténet-írás lehetőségét.¹⁶

„Minden nípnek az ű nyelvín”, idézhetjük Sylvester János híres, magyar nyelven szinte elsőnek számító disztichonos versét, ha Gángó könyvét a magyar politikatudomány kontextusában próbáljuk értelmezni. Úgy tűnik, a kontextualizmus a politikatudománynak nem az „ű nyelve”, nem véletlen tehát, hogy ma a politikatudományos Eötvös-kép közelebb áll ahhoz (itt megemlítendő azért, hogy Schlett István Eötvös-monográfiája mindmáig alapmű), amit Gángó Gábor munkájában kritizált.

Ezért ha azt akarjuk, hogy a történetírás *Uralkodó eszméi* a politikatudományos diskurzusban is megjelenjenek, nem lesz megspórolható még a *fordítás* munkája. De hogy a főként francia, a német és az osztrák politika iránt érdeklődő, egyfajta tudományos politikára törekvő, s nem feltétlenül a nemzeti narratíva logikája szerint viselkedő Eötvös József érdemben mondjon számunkra is valamit, jó néhány kérdést tisztázni kell majd saját előfeltevéseinkkel, tehát a „mi nyelvünkkel” kapcsolatban.

JEGYZETEK

- 1 Két – véletlenszerűen kiválasztott, de – jellemző példa: „Ennek alátámasztására felkínál egy tarthatatlan érvet” (59.) és „A gondolatmenet nem egészen helytálló” (114.)
- 2 A gazdagságra kitűnő rápillantást enged a Ludassy-Festschrift szerzőgárdája. Lásd Dénes Iván Zoltán szerk. (2004): *A szabadság értelme - az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum.
- 3 Vö. Trencsényi Balázs (2002): *„Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról”*. In: András Szekeres (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan, 117–159.; Trencsényi Balázs (2002): *„Megtalálni az angyalok hangját és a részletekben lakozó ördögöket”*. 2000. 1. sz., 8–15. pp.; Bene Sándor (2001): *„A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell”*. Irodalomtörténeti Közlemények. 285–315. pp.

- 4 Vö. Percz László (2006): „Nemzet és filozófia: Kérdések a magyar »nemzeti filozófiáról«”. Debreceni Disputa. 7–8. sz., 113–117. pp.; Percz László (2006): „Nemzet, filozófia, »nemzeti filozófia«: Adalékok a magyar filozófiatörténet »nemzeti filozófiai« toposzához”. Pro Philosophia Füzetek. 46. sz., 129–141. pp.; Mester Béla (2004): „Mill magyarországi recepciója és a 19. század magyar politikai gondolkodása”. In: Mester Béla és Percz László (szerk.): Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Budapest, Áron, 351–391. pp.; Mester Béla (2004): „Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmai”. In: Mester Béla és Percz László (szerk.): Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Budapest: Áron Kiadó, 19–39. pp.; Dénes Iván Zoltán (2001): *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. században*. Budapest, Új Mandátum; Dénes Iván Zoltán (2004): *A bünbaktól a realista lényeglátóig: A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849-2002*. Budapest, Argumentum.
- 5 Bence György (1993): „Márkus és a kulcsszavak”. In: Erdélyi et al. (szerk.): Lehetéges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai. Budapest, Atlantisz. pp. 81–98.
- 6 Bene Sándor (1999): *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- 7 Kontler László (1997): *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelve*. Budapest, Atlantisz.
- 8 Tóth-Matolcsi László (2005): *Műhely a lehetetlenséghez. Ravasz László és Bibó István kapcsolata*. Eszmetörténeti Könyvtár 4. Budapest, Argumentum.
- 9 Vö. Trencsényi Balázs (1998): „The Political Languages of Hungarian Nationhood in the Early Modern Period”. In: Marius Turda (ed.): *The Garden and the Workshop: Disseminating Cultural History in East-Central Europe*. In Memoriam Péter Hanák. Budapest: Central European University and Europa Institut. 25–48. pp.
- 10 Vö. Trencsényi Balázs (2001): „Bibó István és az »alkat-diskurzus«”. In: Dénes Zoltán Iván (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Budapest, Új Mandátum. 175–207. pp.; Tóth-Matolcsi László (2005): *Műhely a lehetetlenséghez. Ravasz László és Bibó István kapcsolata*. Eszmetörténeti Könyvtár 4. Budapest, Argumentum, 133–166. pp.
- 11 Gángó Gábor (2002): „Filozófia, eszmetörténet, társadalomtudományok. Reflexiók egy fiatal diszciplína helyéről és jövőjéről”. *Világosság* 43. évf. 4-5-6-7. sz. 179–186. pp.
- 12 Gángó Gábor (1999). „Egy »rettentő váz nevezet« jelentéstörténetéhez: Kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon?”. *Holmi* 11. évf. 3. sz., 327–342. pp.
- 13 Bence György (1990): *Kritikai előtanulmányok egy marxista tudományfilozófiához*. Budapest, MTA Filozófiai Intézet.
- 14 G. Fodor Gábor (2004): *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat!* Budapest, L'Harmattan.
- 15 Vö. Szabó Márton (1998): *Politika tudáselméletek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.; Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan.
- 16 Szabó Márton (2002): „Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei”. In: Szekeres András (szerk.): *A történezs szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan, 159–172. pp.